

AMERIKA MA'RIFATCHILIK DAVRI VA O'ZBEK JADID

ADABIYOTIDA ADABIY-SIYOSIY MASALALAR

Jasur Xudoyberdiyev Latipovich

Toshkent Xalqaro Vestminster Universiteti (TXVU),

katta o'qituvchi

Toshkent, O'zbekiston

jhudoyberdiyev@wiut.uz

Annotatsiya

Ushbu maqolada siyosiy g'oyalar va jamiyatdagi o'zgarishlar ikki muhim davr - Amerika ma'rifatchiligi va o'zbek jadidchilik harakatida adabiyotni qanday shakllantirgani o'rganiladi. Unda XVIII asr va XIX asr boshlaridagi ijtimoiy va siyosiy muhit har ikki mamlakat ma'rifatparvar yozuvchilariga va ularning ijodiga qanday ta'sir ko'rsatgani o'rganiladi. Ushbu davrlarga oid tanlangan matnlarga e'tibor qaratish orqali tadqiqot siyosiy voqealar va mualliflarning ijtimoiy-iqtisodiy kelib chiqishi ularning asarlarida qanday aks ettirilganini ko'rsatadi. Xullas, Amerika ma'rifatparvarlik adabiyotida turli siyosiy oqimlar ta'sirida yangi-yangi janrlar paydo bo'lgan bo'lsa, o'zbek milliy adabiyoti jamiyatdagi o'zgarishlarga monand ravishda rang-baranglasha boshladi. Turli adabiy an'analarga nazar tashlasak, so'zlarning dunyomizni shakllantirishdagi kuchini yaxshiroq tushunishimiz mumkin.

Keywords: Amerika adabiyoti, Ma'rifat, Jadid, O'zbek adabiyoti, Mustaqillik, Ozodlik, Siyosat, Adabiy siyosat

Ma'lumki, adabiy siyosat ma'lum bir zamon va makonda sodir bo'layotgan siyosiy g'oyalar va ijtimoiy masalalarga adabiyotning qanday ta'sir ko'rsatishi va aks ettirishini o'rganadi. Butun dunyoda yozuvchilar o'z asarlari orqali hokimlar va hukumat amaldorlari tomonidan ularga nisbatan qo'llaniladigan siyosatga nisbatan o'z munosabatlari va pozitsiyalarini ifodalab kelganlar. Ularning asarlari o'z jamiyatlarining orzu-umidlari va kurashlarini ifodalash vositasi bo'lib xizmat qilgan. AQSH va Turkiston geografik jihatdan bir-biridan uzoqda joylashgan bo'lsa-

da, ular o'rtasida bir qator o'xshashliklar mavjud. Amerikadagi ma'rifatparvarlik adabiyoti va o'zbek jadid adabiyoti bir-biridan ancha farq qiladigan, lekin bir-biri bilan ancha bog'liq tarfalari talaygina.

Amerika ma'rifatparvarligi ham, o'zbek jadid adabiyoti ham o'z davrining o'zgaruvchan sharoitiga javoban yuzaga keldi, maorif va o'z davrining ilg'or g'oyalari orqali ulkan islohot va ma'rifatni targ'ib qildi. Amerikadagi harakatning ko'zga ko'ringan vakillaridan biri Tomas Peyn bo'lib, uning Amerika ma'rifatchiligi adabiyotiga qo'shgan hissassi beqiyosdir. Uning asarlari asosan siyosiy kun tartibi va Amerika jamoatchilik fikrini shakllantirish bilan chambarchas bog'liq (Larkin, 1998). Tomas Peynning Amerika adabiyotidagi roli uning siyosiy yozuvlaridan tashqariga chiqadi, ular orasida she'riyat, adabiy ta'lim va eng muhimi, Amerika o'ziga xosligini shakllantirish kiradi. Turkistonda Abdulrauf Fitrat Buxoro va keyinchalik Turkistondagi konservativ musulmon qadimchilariga qarshi kurashgan O'rta Osiyoning yetakchi jadid va ziyolilaridan biri edi. XX asr boshlaridagi asarlari orqali u ko'pincha milliy o'zlikni anglash mavzulariga murojaat qildi va konservativ musulmon ierarxiyasiga qarshi chiqdi (Allworth, 2002).

Ushbu maqolada Tomas Peyn va Abdulrauf Fitrat kabi Amerika va o'zbek ma'rifatparvarlariga ma'lum darajada aloqadorlikni namoyon etuvchi ba'zi manbalarning asarlari sifat jihatidan qiyosiy tahlil qilingan. Tahlilda, asosan, adabiy matnlar va ilmiy talqinlarga e'tibor qaratilib, ularning adabiy siyosatga oid asarlarida o'xshashlik va farqlar ko'rsatilgan.

Zamonaviy jahon adabiyotini chuqur o'rganish shuni ko'rsatadiki, adabiyot qadimdan siyosiy minbar va faollik minbari sifatida foydalanib kelingan. Buni XVIII va XIX asr boshlaridagi Shimoliy Amerikaning siyosiylashgan adabiyotida ko'rish mumkin. AQShda ham adabiyotdan yozuvchilar va oddiy odamlarning ijtimoiy-siyosiy muammolarini ifodalash, siyosiy muhitni aks ettirish, siyosiy ifoda va tanqid vositasi sifatida foydalanilgan. Amerika ma'rifatparvarligining asosiy namoyandasi Tomas Peyn o'z asarlari orqali demokratiya, inson huquqlari va ratsional tafakkur g'oyalarini targ'ib qilish uchun adabiyotdan foydalangan. Aslida, buni o'sha tahlikali zamonlarda yashab o'tgan ko'plab olimlar misolida ham ko'rish

mumkin. Uning eng ko'zga ko'ringan asarlari "Sog'lom fikr" va "Inson huquqlari" Amerika va Fransiya inqiloblarida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi (Fruchtman, 2009). Xususan, Tomas Peyn huquq, tenglik va erkinlik g'oyalarini ilgari surishda o'z zamondoshlariga nisbatan ancha ilg'or fikrladi.

Tomas Peyn o'zining ""The Age of Reason" risolasida dinga o'z munosabatini bildirib, o'sha davrdagi uyushgan din va an'anaviy e'tiqodlar haqidagi tushinchalarini namoyish etadi. Mazkur asarda ta'lim-tarbiya asosiy mavzu sifatida keng yoritilmagan bo'lsa-da, muallif bir qator o'rinlarda ta'lim-tarbiyaga alohida e'tibor qaratadi. Peyn ta'kidlaganidek, haqiqiy ta'lim oddiy fuqarolar ongini o'stirish va tarbiyalashni o'z ichiga oladi. Bu esa insonni tevarak-atrofdagi voqea-hodisalarni idrok etishga, tushunishga va o'z navbatida ularga munosib reaksiya berishga undaydi. Bu intellektual muhit o'rnatilgan me'yorlarni tanqidiy ko'rib chiqish va oqilona muloqotni targ'ib qilishni rag'batlantirdi, bu esa oxir-oqibat Amerika inqilobi va demokratik jamiyat shakllanishi uchun zamin yaratdi (Kidd, 2016). Tomas Peynning risolasida asosiy e'tibor diniy va falsafiy mushohadalarga qaratilgan bo'lsa-da, Peynning ta'limdagi roli intellektual erkinlik va shaxsiy o'sishga erishish vositasi sifatida muhimligini payqash qiyin emas, bu esa o'z navbatida uning aql va mustaqil fikrlashni targ'ib qilish kun tartibiga juda mos keladi.

Bunga parallel ravishda O'rta Osiyodagi jadidchilik harakati XIX asr oxiri - XX asr boshlarida dunyoning turli burchaklarida mustamlakachilik davridagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy turg'unlikka javob sifatida boshqa shunga o'xshash hodisalar bilan birga vujudga keldi. Jadidlar yoki "yangi usul" islohotchilari O'rta Osiyo, xususan, O'zbekistondagi mahalliy xalqlar o'rtasida eskirgan ta'limni zamonaviylashtirish va yangilash, ma'rifat va o'zgarishlarni targ'ib qilishga intildilar. Ular o'zlarining ilg'or g'oyalarini tarqatish va milliy o'zlikni anglash tuyg'usini shakllantirishda milliy matbuotga bo'lgan ulkan ehtiyojni ta'kidladilar (Kaldybay, 2023). Jadidchilik harakati faqat adabiyot, matbuot va maktablar sohasida yuz berayotgan madaniy hodisa emas, balki Turkistonda muxtoriyat va islohotchilikka bo'lgan siyosiy intilishlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, Rossiya

imperiya­si­ning zulm­kor tu­zum­iga qarshi keng miq­yo­slı mustamlakachilik­ka qarshi kayfiyat­ni aks et­ti­rgan.

Ta'lim va maorif har ikkala yo'nalishning asosiy qismi edi. Turkistondagi jadidlar Usmonli imperiyasi islohotlari va uning G'arbdagi hamkorlaridan ilhomlangan zamonaviy ta'lim tizimini ilgari surdilar, bu esa mahalliy hayotning qoloq sharoitlari va ular yashayotgan tuzumga shubhasiz past nazar bilan qaraydigan ma'rifatli fuqarolarning yangi avlodini tarbiyalashga qaratilgan edi. Qizig'i shundaki, buni Amerika ma'rifatchiligining bilim­ga imkoniyat­larni kengaytirish vositasi sifatida e'tibor qaratishida, ta'limning o'zgartiruvchi kuchini ta'kidlashda ham kuzatish mumkin (Yuan, 2022). Bundan tashqari, ikkala harakat ham an'anaviylik va zamonaviylik o'rtasidagi ziddiyat bilan kurash olib bordi. Amerika ma'rifatparvarligi ma'rifatparvarlik g'oyalarini diniy qarashlar bilan uyg'unlashtirishga intilib, zamonaviy ratsionalizm va nasroniylık e'tiqodi o'rtasida murakkab o'zaro ta'sirni yuzaga keltirdi (Kidd, 2016). Xuddi shunday, jadidchilik harakati islomiy qadriyat­larni G'arbda qabul qilingan zamonaviy ta'lim amaliyoti bilan uyg'unlashtirishda qiyinchilik­larga duch keldi, progressiv o'zgarish­larni qabul qilgan holda madaniy merosni hurmat qiladigan sintezni yaratishga intildi.

Turkistonda milliy o'zlikni anglash, o'z asarlari bilan Rossiya imperiyasidan mustaqillikni targ'ib qilishda Qodiriy, Fitrat, Cho'lpon kabi yirik jadid yozuvchilarining xizmatlari katta bo'ldi. Turkiston jadidchiligining asoschilaridan biri, Buxoro taraqqiyparvarlik harakatining yirik namoyandasi Abdurauf Fitrat ham ma'rifat, taraqqiyot va umuman islohotlar sohasida yetuk asarlar yaratgan ijodkor, adib, dramaturg va islohotchi edi. Ayniqsa, Abdulrauf Fitrat Buxoro jadidchiligining asosiy namoyandasi edi. Masalan, uning "Hind sayyohining bayonotu" asarini olaylik, unda Buxoro amirligi davridagi jamiyat muammolari tanqidiy ko'z bilan o'rganilgan. U o'z asarlari orqali jamiyatning barcha jabhalarini tubdan o'zgartiradigan islohotlarni ilgari surdi (Abdirashidov, 2021). Demak, uning o'zbek jadid adabiyotida tutgan o'rni, ularni ijtimoiy-siyosiy qarashlar va madaniy xizmat nuqtayi nazaridan tadqiq etishi benihoya muhimdir.

Amerika ma'rifatchiligida ham, o'zbek jadidchiligida ham adabiyot va siyosatning bunday o'zaro ta'siri adabiy siyosatning o'zgartiruvchi kuchini yana bir bor ta'kidlaydi. Mamlakatlarda ham, adabiyotda ham yozuvchilar jamiyatdagi o'zgarishlar uchun turtki bo'lib xizmat qildilar, o'z asarlarini mavjud eskirgan me'yorlarga qarshi qo'yish va chuqur islohotlarga chaqirish uchun mohirona qo'lladilar. Biroq, biz kuzatgan yagona tafovut - bu yozuvchilarning o'z tarixiy va madaniy sharoitlaridagi yondashuvlaridir. Shimoliy Amerikada ma'rifatparvar yozuvchilar demokratiya sari, Turkistonda esa o'zbek jadid yozuvchilari mustamlakachilik tazyiqlariga javob berib, madaniy yangilanish zarurligini targ'ib qildilar.

Foydalanilgan Adabiyotlar Ro'yxati

1. Abdirashidov, Z. (2025). Abdurauf Fitrat and Jadidism in Bukhara. Uzbekistan language and culture, 3 (3), 30–53. Available from <https://doi.org/10.52773/tsuull.uzlc.2021.3/uami2344> [Accessed 19 December 2024].
2. Allworth, E. (2002). Evading reality: the devices of 'Abdalrauf Fitrat, modern Central Asian reformist. Leiden ; Boston: Brill.
3. Kaldybay K. et al. (2023). The Role of Jadids in Developing the Periodic Printing in Central Asia. Al-Farabi, 82 (2), 3–16. Available from <https://doi.org/10.48010/2023.2/1999-5911.01> [Accessed 28 February 2025].
4. Kidd, C. (2016). The Grail of Original Meaning: Uses of the Past in American Constitutional Theory. Transactions of the Royal Historical Society, 26, 175–196. Available from <https://doi.org/10.1017/s0080440116000104> [Accessed 6 May 2020].
5. Larkin, E. (1998). Thomas Paine and the Literature of Revolution. Cambridge University Press.
6. Yuan, H. (2025). American Psychology or World Psychology? Advances in Social Science, Education and Humanities Research/Advances in social science, education and humanities research, 3 (6), 1882–1890. Available

from https://doi.org/10.2991/978-2-494069-31-2_221 [Accessed 5 September 2024].

7. Umarova M. The concept of “a literary hero” in English and Uzbek historical novels //Psychology and Education. [http://www. Psychology and education. net/pae/index. php/pae/article/view/2291](http://www.Psychology and education. net/pae/index. php/pae/article/view/2291). – 2021.
8. Safarova M., Umarova M. The peculiarities of literary hero in comparison with Walter Scott and Abdulla kadiiriis works //Oriental Art and Culture. – 2020. – №. III. – C. 50-54.